

Svenskarna i Karlstadt under 30-åriga kriget

Werner Zapotetzky

I augusti 1631 tillträdde Franz von Hatzfeld biskopssätet och redan två månader senare drogs området in i det 30-åriga kriget. Förbundet med det katolska Frankrike och flera protestantiska riksfurstar hade länge fördröjt den svenske kungen Gustaf II Adolf. En svensk här på mer än 30000 man ryckte främst in i Brandenburg, den blev senare förstärkt med 20000 saxiska soldater och besegrade Tilly vid Breitenfeld i september 1631 i ett öppet fältslag. Efter att från början ha varit ett rikskrig med religiösa förtecken så blev det nu ett europeiskt krig om makt och rangställningar.

Efter Breitenfeld vände sig Gustaf Adolf mot Erfurt, som föll den 2 oktober. Av militärtaktiska grunder måste Franken falla innan de kejserliga områdena kunde besättas. I två delar drog hären genom Thüringen och förenade sig den 10 oktober framför Königshofen. Genom förlusten vid Breitenfeld hade de kejserliga ingen möjlighet att sätta sig emot den framträngande övermakten. Ärkestiftet låg öppet för Gustaf Adolfs armé och slag i slag förändrades läget. Redan den 10 oktober gav sig fästningen Königshofen. Den 11 oktober flydde Franz von Hatzfeld med en reskassa i pengar, som låg i 16 1/2 fat utan att lämna någon funktionsduglig regering efter sig.

Den 15 oktober red Gustaf Adolf in i Würzburg och erövrade tre dagar senare Marienberg, som var den enda fasta punkten i landet, som kunde ge nämnvärt motstånd. Samtidigt härmed besattes hela området av de svenska trupperna.

Hur det gick till när svenskarna besatte städer och andra orter kan vi studera i Stadsarkivet i Karlstadt, där det än idag förvaras en "krönika" som är författad av notarien och borgaren Johann Satz. Han tillträdde sin tjänst som stadsskrivare i stadens tjänst den 10 januari 1632 efter det att hans föregångare i befattningen hade flytt från staden. Själva utskriften av krönikan har tydligen gjorts av en kanslist men författaren har läst igenom, korrigerat och egenhändigt kompletterat avslutningen. Titeln på denna bok, som omfattar 555 sidor, är "Hier innen Würdt kurzlich bericht Was die Stadt Carolstadt für Privilegien, Freyheiten, Recht und Gerechkeiten hat sambt andern: Auch die Verstainung mit den Benachbarten. Beygegeben Wie es in Schwedischen Wesen und Einfall Anfänglich Hergangen. Aus allerhand alden, glaubhaften, fidimirten Briffen und Dokument: zusammen getragen".

Studierektor Werner Zapotetsky i Karlstadt har år 1980 på uppdrag av stadsförvaltningen och Karlstadts Historiska Sällskap givit ut en bok med namnet: "Karlstadt — Geschichte einer Stadt in Franken". Det är i denna bok som vi finner redogörelsen för hur svenskarna uppträdde i Karlstadt och vi kan nog utgå ifrån att händelserna i Karlstadt säkerligen var likartade i alla de övriga städer, som svenskarna höll besatta. I den svenska litteraturen finns inte mycket beskrivet om hur det verkligen gick till på de olika platserna och därför kan det säkerligen vara av intresse att ta del av denna beskrivning som utan överdrifter relaterar de svårigheter och problem som mötte inneånarna i de av svenskarna beskyddade platserna.

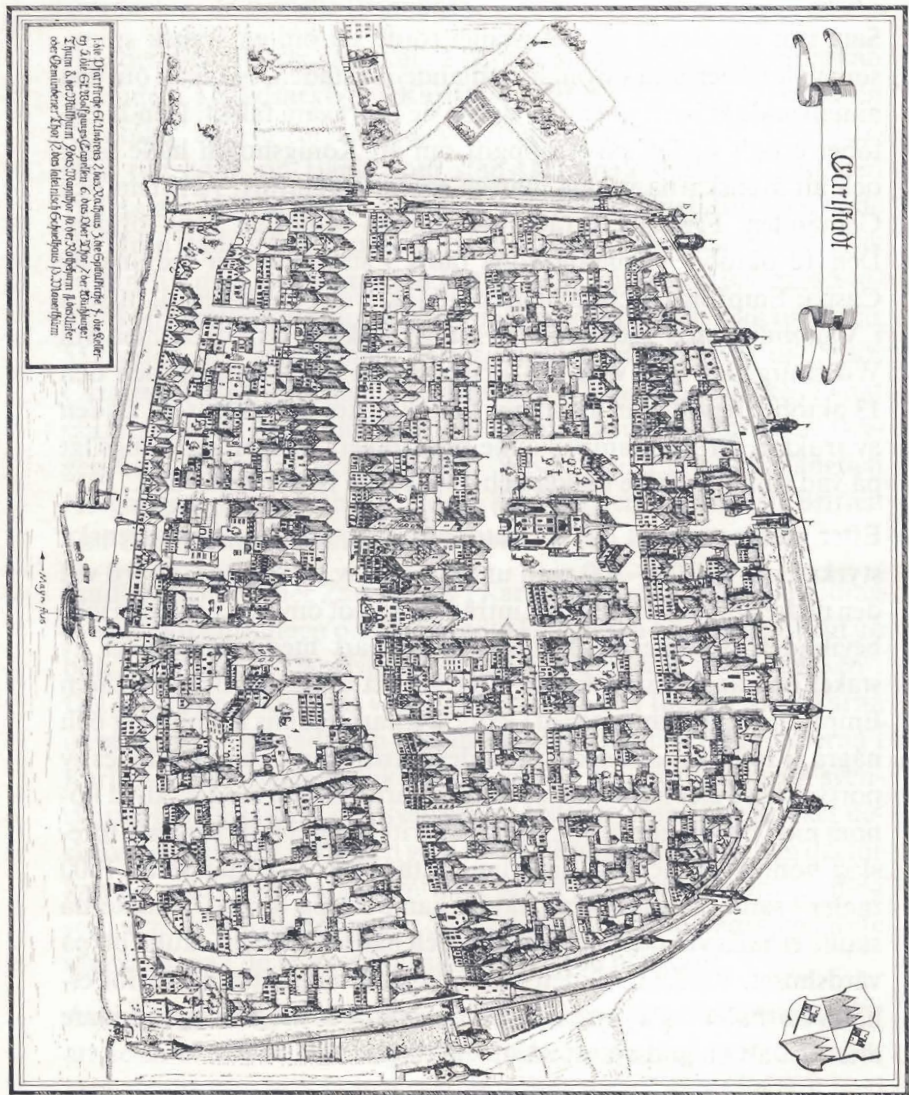
Anteckningarna av stadsskrivaren Satz har här sammanställts för att ge en överblick över krigshändelserna inom Karlstadtsområdet. Den 10 oktober 1631 kom en ryttare med namnet Hoff Seipolt med ryktet att Tilly med den samlade kejsrerliga armén var i antågande. Några timmar tidigare hade den dåvarande landshövdingen i Würzburg Bastian von For anlant till Karlstadt i en vagn förspänd med 6 hästar. Han utgav sig för att vara biskopens krigskommissarie och lät sig förplågas på värdshuset Judenschul. Under förevändning att

han skulle resa till fursten i Würzburg hade han krävt pengar av värdshusvärden. Han återkom emellertid efter två timmar och uppgav att han skulle låta baka bröd åt den kejsrerliga armén i Gemünden.

Satz tror emellertid att det istället rörde sig om en svensk spion, som ville underrätta sig om förhållandena i staden, ty ryktet om den annalkande kejsrerliga armén visade sig snart vara falskt. Den 11 oktober erhöill staden säker uppgift om att Königshofen hade fallit och att svenskarna var på marsch mot Schweinfurt, Arnstein och Gemünden. Frukta, skräck och allmän rådlöshet blev följden. Den 12 oktober sammanträdde rådet i staden under ledning av Caspar Empfinger och en brådskande skrivelse avsändes till fursten i Würzburg med rådmannen Hanns Volkher. Framkommen till Würzburg fick han veta att fursten redan flytt därifrån och den 13 oktober beslöt man att stänga alla tillfarter och portar till staden av frukta för det framryckande krigsfolket. Alla väntade ängsligt på vad som nu skulle hända och det skedde redan nästa dag.

Efter nattens inbrott den 14 oktober visade sig den första svenska styrkan om ca 200—300 man under befäl av greven von Thurn vid den nedre porten och begärde inträde med hot om våld om detta icke beviljades. Soldaterna började omedelbart med nedrivandet av staket och annat, som kunde försvåra ett angrepp. Borgmästaren Empfinger tillsammans med Georg Gerhart, Hanns Rechberger och några av rådmännen begav sig till den yttre porten, som öppnades av portvakten Peter Mengstfeld. Thurn, vars soldater stod bredvid honom med brinnande luntor, begärde fritt intåg. Notarien Satz föreslog honom ett ackord, som innefattade ett utbetalande av 1500 thaler¹⁾ samt att soldaterna skulle kampera på torget. Soldaterna skulle erhålla vin och bröd. Thurn och hans officerare skulle bo på värdshuset. Värdshusvärden skulle av staden i ersättning härför erhålla 50 thaler²⁾. På onsdagen den 15 oktober drog truppen vidare efter det att en gudstjänst hållits på torget.

Vid middagstid samma dag visade sig två infanteriregementen under överste Rain och Wildenstein framför den nedre porten. En kapten och en kvartersmästare kom in i staden och kom överens med rådet i staden om ett ackord på 1200 thaler³⁾. Då förhandlingarna drog ut på tiden uppenbarade sig plötsligt de båda överstarna.

Karta över Karlstadt vid tiden 1640—1650.
 Teckning av Werner Zapotetzky, Karlstadt.

Dessa fick då reda på att staden redan betalt greve Thurn, varpå de begärde 3000 thaler. Efter ytterligare förhandlingar och på rådets enträgna böner nedsattes summan till 1600 thaler, vilket omedelbart betalades. Regimentena drog därpå utan skadegörelse vidare mot Würzburg men strax därpå kom en ny kvartermästare till nedre porten med order om att sex regementen skulle inkvarteras i staden. Staden kunde undvika detta genom att betala 3000 thaler, så att soldaterna stannade utanför staden men översten och officerarna skulle härbärgas i staden. Tyvärr var emellertid nu stadens resurser slut och man erbjöd sig därför att betala 1000 thaler i mynt och återstoden skulle erläggas genom en insamling bland befolkningen i staden av småmynt, smycken, silverbägare, skedar och faddergåvor. Soldaterna vägrade att godkänna detta och inkvarteringen kunde inte längre förhindras.

Befälhavare för styrkan var överste Hebron, som beskrivs av Satz som en god katolik. Han fick bo i värdshuset. Överste Vicedon tog in hos Heinrich på marknadsplatsen. Överste Eberstein och den svenske översten Lothmann fick kvarter hos Hans Scheb. Soldaterna blev till ett antal av upp till 30 man fördelade på de olika borgarhusen. Vid inmarschen i staden låg stadens styresmän och rådmän på knä och bad om förskoning till liv och skydd mot brand och plundring, vilket utlovades av överste Hebron.

Officerarna gjorde emellertid inga ansatser till att fästa någon vikt härtill. Soldaterna plundrade alla hus under 2 1/2 dagar från källare till tak, bröt upp kistor och skåp. De pressade värdfolket på pengar och smycken under hot av prygel och tortyr. Överste Vicedon tvingade borgmästaren under hot av dödsstraff att han i vartenda hus skulle skaffa fram uppgift från varenda borgare om vad som fanns i flyttbart gods, pengar och silververor. Det som fanns skulle sändas till hans kvarter. Före avmarschen krävde Vicedon slutligen en hedersgåva av staden som tack för noggrann uppsikt och god ordning. Stadens styrelse måste finna sig i denna hånfulla begäran och lämnade översten 100 thaler av den summa som man från början hade samlat in för att slippa inkvarteringen i staden. Vid avmarschen tog soldaterna slutligen allt som fanns i biskopshuset och som lämnats kvar av biskopen Johannes Stapp innan han flytt från staden. Även skolhusen blev plundrade.

Svenska soldater utanför kyrkoherde Stapps hus vid kvarntornet.
Teckning av Wolfgang Merklein, Karlstadt.

Det verkliga besittningstagandet av staden följde kort därpå när general Wolf Heinrich von Bandis med stab och en styrka bestående av 200 ryttare, 100 musketerare och sammanlagt 1600 hästar anlände till staden. Han följde order av Gustaf Adolf att inta städerna längs Main nämligen Hassfurt, Gemünden, Lohr, Kitzingen, Ochsenfurt och Karlstadt för att kunna utnyttja floden Main som transportväg. Återstoden av hans armé förlades i Stetten och i kringliggande orter och fortsatte plundringarna i 8 dagar. Bandis hovmästare bömaren Leonhard von Steinback öppnade domkyrkan. Värdesakerna avlägsnades. En låssmed måste bryta upp alla kistor och lådor. Allt av guld och silver lade Steinback beslag på, däribland två monstranser, varav den ena tillhörde Thüngersheim.

Efter Marienbergs fall den 18 oktober kom Gustaf Adolf med några få ryttare till Karlstadt. Han inspekterade först befästningarna utifrån och begav sig därefter till värdshuset. Där gjorde stadsrådet honom sin uppvaktnings och överlämnade en böneskrift i vilken man sökte kungligt beskydd mot vidare plundring och hot till livet. Kungen utlovade skydd under förutsättning att staden förblev honom trogen och inte tog någon kontakt med fienden. Samtidigt gjorde han den avvikna biskopen Hatzfeld ansvarig för alla besvärigheterna i stiftet. Hade biskopen stannat i landet och träffat en överenskommelse med Gustaf Adolf hade många olyckor kunnat undvikas eller förhindras. Gustaf Adolf skulle emellertid lämna staden ett *Salvia guardia*, alltså ett skyddsbrev. För att erhålla detta skulle man vända sig till honom i Würzburg. Efter en middagsmåltid i värdshuset företog kungen en resa till Gemünden, återvände mot aftonen till Karlstadt och stannade över natten hos general Bandis i värdshuset innan han följande dag kl. 10 återvände till Würzburg.

För att erhålla skyddsbrevet skickade staden borgmästaren Rechberg och rådmannen Hans Scheb till Würzburg. De blev eskorterade av två soldater och kunde efter 5 dagars väntan ta emot *Salvia guardia*-brevet. Det var undertecknat av kung Gustaf Adolf personligen och daterat den 15 oktober (= 27 oktober tysk tid) 1631. Ingen högre eller lägre officer skulle, enligt brevet, i fortsättningen kränka borgarna i Karlstadt, varken till liv, gods, spannmål, boskap eller annat. För den råa krigsverkligheten var dokumentet knappast värt

pappret det var skrivet på. Konungen var säkerligen intresserad av att förhindra förstörelse och utplundring av landet eftersom han ville hålla stiftet i fast militärisk hand. Många åtgärder talade för detta. För att säkra transportvägen på Main skulle fästningar förstärkas. I vissa genomgångsstäder med magasin skulle försörjningsmedel koncentreras. Detta berörde Schweinfurt, Kitzingen, Ochsenfurt och Karlstadt. För genomförandet av dessa åtgärder var man å ena sidan beroende av lugn och ordning men måste på andra ställen anlita landets innevånare och deras förråd för att bygga ut fästningarna och erhålla personal till förstärkningsarbetena.

Eftersom det inte fanns någon funktionsduglig styrelse i Würzburg efter Hatzfelds flykt övertog Gustaf Adolf själv ledningen. All ammunition och all material som påträffades tillhörde honom. Befolkningen blev avväpnad, fästningarna besatta och länets tjänstemän utbytta. Karlstadt fick på kunglig befallning överste Wildenstein som kommandant.

Denne började omedelbart med att omvandla staden till en krigsmässig fästning. För att ordna en fästningsvall lät han riva ner staket, häckar och träd i en ring runt staden. Utanför den nedre porten sträckte sig detta kalhygge ända till helgonbilden vid Lönker, i söder gick det fram till det nybyggda sjukhuset vid Echter, till kapellet vid Wolfgang och till stadens tegelbruk. Vid båda portarna byggdes skansar. Vide till skansborgsflätning anskaffades. Eftersom alla hästar blivit rekvirerade skulle transporterarna ske till fots. Alla stenhuggare och murare liksom andra innevånare i de närliggande byarna blev tillsammans med befolkningen i Karlstadt befallda till dagsverken. Verktyg och förplägnad skulle de själva medföra. Under 10 veckor byggdes jordvallar och batteriställningar utan uppehåll såväl vardagar som söndagar.

Snart uppstod brist på spannmål. General Bandis befallde att sädesförråden i Rumrode i stiftet Neumünster skulle rekvireras och användas till bakning av bröd. Detta fördelades till kvartervärdarna för soldaternas underhåll. Något senare skaffade Wildenstein fram spannmål från slottet Mühlbach. Säden skyfflades in i rådhuset. Utlämningen av bröd till borgarnas inkvartering var snarast en symbolisk gest, eftersom var och en i början erhöll 1/3:dels och senare bara 1/4:dels kaka. Den allmänna näringsbristen förstärktes

även därav att bröd skulle lämnas till längre bort belägna trupperdelar. Då hjälpte det föga att stadens styrelse för att ställa sig in hos Wildenstein hade givit honom stadens gamla rådsbägare fylld med 60 thaler som gåva. Den 15 oktober fick staden order av general Bandis att inom 2 dagar baka 2000 pund⁴⁾ bröd för leverans till en senare bestämd plats. För att få fram mjöl måste borgarna lämna ifrån sig sina förråd men erhöll spannmål i ersättning. 6000 pund⁵⁾ bröd måste orten baka. Detta skedde i Zelligen och Gössenheim och tillsammans med brödet från Karlstadt transporterades allt den 19 oktober per båt till Gemünden. Den 28 oktober fördes svenskt krigsfolk på Main till Rothenfels, där kejserliga trupper ännu bjöd motstånd. Trupperna fortsatte sin väg till Stadtprozelten för att inta därvarande slott med storm. Dit måste Karlstadt den 4 november leverera ytterligare 8508 1/2 pund⁶⁾ bröd.

Osäkerheten på vägarna hade gjort all handel på längre håll omöjlig och bidrog till att ytterligare minska näringstillförseln. Den ökande bristen på salt avhjälpes av protestantiska saltleverantörer. De sålde salt till ett förhöjt pris av 6 batzen^{7A)} men begärde tre dagar senare endast 4 1/2^{7B)} batzen och kunde då avhjälpa en stor del av efterfrågan. General Bandis' hovmästare generalöverste Steinbach lät fylla de tomma saltkärrorna med fat med vin av årgång 1629 och sålde för egen räkning 1 fuder (ca 75 liter) för 30 floriner⁸⁾.

Gustaf Adolfs inställning till religionen var präglad av en viss tolerans. Visserligen var kriget i denna fas ännu i stor utsträckning ett religionskrig men kungen tillät katolikerna att utöva sin religion. Men även de protestantiska besittningstrupperna måste utöva sin religion och på så sätt upplevde Karlstadt den 16 november sin första evangeliska gudstjänst. Den ägde rum efter det att själsörjaren Stapp från Mühlbach istället för den flyktade biskopen i Karlstadt hade läst den stilla mässan. Soldaterna tillkallades genom trumslag. Predikan hölls av överste Wildensteins württembergiska predikant, varefter en psalm sjöngs. Följande veckoslut begärde predikanten en kalk, lät öppna kyrkan och åhörde bikter i sakristian. På söndag mellan 6 och 7 på morgonen höll han en nattvardsgudstjänst, varvid nattvarden gavs vid högaltaret. Gudstjänsten övervars av såväl överste Wildenstein med fru och general Bandis. Därefter ägde den katolska mässan rum under klockringning. Predikan hölls av den

av svenskarna fördrivne biskopen von Hofstetten, varvid skollärarna, kantor och andra musikanter bidrog med musik. Det försummade förhållandet i själavården i Karlstadt blev bättre när den flyktade kaplanen Caspar Bauer återvände den 24 november till staden och erhöll efter skriftlig ansökan tillstånd av översten att åter få ta upp sina kyrkliga funktioner.

Den religiösa tolerans, som anbefallts från högsta ort, kunde emellertid inte ta bort medvetandet om att landet var taget i besittning genom kriget. Rättsligt sett oantastlig handel skedde till största delen på svenskarnas personliga villkor och deras önskan om snabb rikedom. Wildenstein lät den 27 november upprätta skyldigheter för Karlstadt och påfordrade som kungens ämbetsman noggranna uppgifter över de avgifter som tidigare betalats till biskopsfursten. Han befallde staden att inom 6 veckor i tre terminer överföra samma summa till honom i Karlstadt. Invändningarna att de ständiga kontributionerna förorsakat finansiell ruin tjänade ingenting till, lika litet som hänvändelsen från staden att de ännu voro skyldiga 8000 floriner⁹⁾ på äldre skulder. Den 30 november krävde hovmästaren Steinbach genom sin stallmästare att staden skulle betala för det spannmål som staden fått och som tidigare hade blivit rekvirerat från Rumrode och slottet Mühlbach. Stadens styrelse måste böja sig för utpressningen och bjöd Steinbach 60 riksthaler och stallmästaren 12 thaler. Pengarna betalades den 2 december av Johannes Satz och borgmästaren Rechberg, varvid Steinbach avstod från beloppet såsom varande för litet. Stadens representanter tog då pengarna tillbaka under det att stallmästaren accepterade sin del.

Den 1 december anmälde Albert Stoffle Voit von Rieneck zu Zellingen till rådet i Karlstadt att han utnämnts till styresman för Karlstadt, Gemünde och Schönrain. Samtidigt begärde han en bostad, som skulle inrymmas i ett hus ägt av Bast Seyler vid den övre porten. Han utfärdade bestämmelser till samtliga orter att varken inbetala skatter eller böter till överste Wildenstein eller till någon annan officer, eftersom hans uppdrag var att själv överlämna beloppen till kungen. Här blev nu Gustaf Adolfs ansträngningar öppet bekantgjorda att han ville skilja militär och civil förvaltning. Den 5 november hade en svensk regering i Würzburg påbörjat arbetet. Tillsättandet av Rieneck som "länsherre" i Karlstadt visar att man på

den civila sektorn övertog förvaltningsanordningarna från den furstbiskopsliga tiden och betjänade sig av pålitligt folk för genomförandet.

Wildenstein, den första länsherren, bekymrade sig föga över den nya fördelningen av länsstyrelsen. Befolkningen i Karlstadt kom på så sätt att sitta mitt emellan två stolar genom att Wildenstein höll fast vid sina krav. Han hade redan flera gånger framkastat att vid ackordet med honom och överste Rain den 17 oktober så hade inte hela summan om 1600 thaler betalats. Som trovärdiga vittnen återopade han sin hovmästare och tvang rådet trots alla deras motstridiga betydanden till en efterbetalning av 100 thaler.

Med bortkommenderingen av hovmästaren von Steinbach och hans stab till Hammelburg och Frankfurt blev staden den 3 december åtminstone av med en av dem som gjort sig rika på stadens bekostnad. Steinbach krävde före sin avresa ännu en gång fullständig betalning för det rekvirerade spannmålet. Wildenstein som befäradade att varje betalning skulle minska hans egna möjligheter att få betalt förbjöd staden att betala Steinbachs fordran. Till slut krävde Steinbach att nu få de tidigare avböjda 60 thalerna men fick lämna staden utan någon betalning.

Arbetena med förstärkningen av fästningen fortsattes. Den 4 december blev den yttre nedre porten igenmurad och en annan väg upptagen genom Jonas Kinds trädgård. Två dagar senare kom den nye länsherren Albert Voit von Rieneck och inlogerade sig i den avlidne Johan Hoffstetters hus och stannade tvärt emot Wildensteins vilja en längre tid i staden. Wildensteins svar blev en ny våldsakt. Redan den 20 november hade han befallt rådet att betala honom och greve Thurn 4000 riksthaler inom 6 veckor i tre terminer för förplägningen av regementerna. Ärendet hade av rådet fått vila under hänvisning till den nye länsherrens bestämmelser men nu lämnade Wildenstein ett ultimatum till den 10 december, vilket framfördes till rådet i rådhuset genom hans mönstringsskrivare. Rådet inledde förhandlingar och bad att antingen skulle beloppet efterskänkas eller också skulle en framkomlig väg finnas hur man skulle förfara. Wildenstein svarade med att kvarhålla de båda borgmästarna samt sex av de äldsta rådsherrarna i rådhuset till dess betalning skett.

Följande dag fick borgerskapet besked från rådhuset om rådsherrarnas fångenskap. Borgarna hänvisade till Salvia guardiabrevet och anhöll att arresten skulle hävas, då man omöjligt kunde få fram det krävda beloppet. Om översten vidhöll sin fordran ville man, eftersom den dåliga vinskörden inga pengar gav, skaffa fram summan genom försäkring, förräntning och amortering ifall Wildenstein kunde anvisa en långivare. Wildenstein mildrade då arresten till 4 dagar och föreslog en anordning varigenom man skulle låna beloppet från Schweinfurt. Strax därpå vägrade han emellertid avresa för sändebuden och lät istället företa en insamling av gods och förmögenheter bland borgarna. Detta påbörjades den 12 december men redan den 13 begärde översten och greve Thurns sekreterare på nytt betalning, varvid man ställde i utsikt att Thurn kanske skulle kunna sänka sin andel.

Två borgare från Karlstadt reste därför till Würzburg till grevens kvarter. I Zelligen talade de med länsherren, som sände dem tillbaka och krävde en skriftlig besvärsskrivelse. Han skulle sedan med likalydande besvär från Gemünden och Schönrain vidarebefordra dessa till Würzburg. Rådet författade då en skrivelse till var och en av fältmarskalk Gustaf Horn, generalkrigskommissionär Sigismund Heusner och till Horns stallmästare. Tre rådsherrar överlämnade breven den 16 december i Würzburg och erhöll den 21 ett svar från Heusner, i vilket officeren blev förbjuden att kräva in den begärda kontributionen. Samtidigt förordnade krigskommissionären att innehavarna av Salvia guardia helt skulle skonas.

Styrkta avskrifter överlämnades nu till överste Wildenstein av Tobias Koch, som under tiden återvänt från sin 9 veckor långa flykt. Översten ignorerade sin överordnades befallning och hotade att kasta rådmännen i fängelse eftersom varken kansler eller ståthållare hade rätt att ge honom order. Han kvarhöll vid sin fordran så vitt icke en order kom från fältmarskalken eller kungen. Återigen koplades ståthållaren in. En ny uppvaktning av rådsherrarna for till Würzburg för att söka företräde hos Horn. Denne befann sig då i Heilbronn och det dröjde 8 dagar innan en skrivelse kunde föras dit av stadens budbärare.

Wildenstein lät under tiden lägga beslag på alla vinförråd i Karlstadt och beställde 400 fat om vardera 4 eimer (ca 246 liter) från stadens

tunnbindare. Sammanlagt fick han på så sätt tag i 1943 fuder och 10 eimer¹⁰⁾ av olika årgångar. Än en gång försökte rådet i överstens frånvaro att samla in pengar men på grund av den stora utarmningen åstadkoms endast 10 floriner tillsammans. Man beslöt nu att erbjuda det redan tappade vinet som betalning men måste avvakta Wildensteins återkomst.

Den 10 januari 1632 blev Johann Satz formellt utnämnd till stads-skrivare istället för Erthal, som fortfarande befann sig på flykt. Praktiskt taget hade Satz skött sysslan ända sedan svenskarnas ankomst. Den 12 kom en skrivelse från Stadsadvokaten i Würzburg Dr. Faltenmeier, som föreslog besök av en deputation av rådet med vilken han kunde förhandla om nedsättning av de 4000 thalerna. När Hans Scheb och Clas Sauer inträffade den 13 i Würzburg var fältmarskalken Horn återigen borta från staden men Faltenmeier hade hunnit lämna böneskriften till honom. Horn hade läst det i närvaro av Wildenstein och lovat svar från Schweinfurt, dit han nu hade begett sig.

Vid sin återkomst till Karlstadt tillkallade Wildenstein rådet och ville veta vem som skrivit klagobrevet, vilka som överlämnat det och vem som väntade svar. Man framhöll att det inte rörde sig om ett klagomål utan om en nedsättning av en omöjlig fordran och förklarade att skriften överlämnats på uppdrag av ståthållaren Voit von Rieneck. Wildenstein visade nu en order från fältmarskalken, som befullmäktigade honom att höja sitt regementes kontribution men varken totalsumma eller något detaljerat belopp för de olika posterna fanns angivet. Då Wildenstein märkte förbittringen bland borgarna men ville låta dem få känna på hans vrede befallde han vid dödsstraff att vapen av varje slag skulle lämnas in på rådhuset. Den 14 januari blev den insamlade arsenalen inlåst i källaren och borgerskapet kallades till rådhuset. Där upprepades befallningen om betalning av 4000 thaler och man började nu ett försök att samla in summan.

Översten for under tiden på jakt till Spessart och kom åter den 17 december då han fick order från Horn att med största delen av sitt regemente ta del i belägringen av Bamberg. Wildenstein var fortfarande inställd på att kräva in sin fordran. Han lyckades pressa fram 466 thaler och några förgyllda silverkärl och lämnade vid av-

resan kvar kaptenen Wolfram Tristrand från Remlingen med 50 man i staden med befallning att driva in resterande belopp och sedan inbetala det till honom. Den 20 januari erhöles order från fältmarskalk Horn att alla i länet kvarvarande hästar jämte vagnar och körkarlar skulle avgå till Schweinfurt och där avvakta vidare order. Wildenstein hade begett sig till Frickenhausen, dit han även tog sin familj.

Den nye kommandanten i staden Tristrand pressade på betalningen och kunde den 28 januari få fram 150 thaler. För återstoden kom man äntligen överens om att lämna vin istället. Leveransen som uppgjordes till 25 batzen per eimer¹¹⁾ inkl. fat skedde genom köpmän från vilka Wildenstein hade erhållit 20 zentner¹²⁾ smör. Köpmännens fordran uppgick till 25 Fuder¹³⁾ av årgång 1630, som utgjordes av s. k. häxvin samt vin från Erthals vingård. Leveransen skedde till översten av stadsskrivaren. Smöret, som översten hade köpt, utminuterades av överstens fru som återvänt till Karlstadt. Hon tog då 1 gulden för 4 pund¹⁴⁾, varigenom borgarna på detta sätt betalade översten ännu en gång för samma vara. Principen om fri handel var helt okänd för överstinnan så att när en utombys handlare ville sälja smör för 1 florin per 5 pund¹⁵⁾ så lät hon förvisa honom ur staden — en genrebild av tidens förhållanden, som påminner om senare rivalitet på svartabörsmarknaden.

Den svenska civilförvaltningen försökte ständigt att styra landet på ett uthärdligt sätt. Sedan källarmästare Tobias Koch återkommit från sin flykt och återtagit sin syssla presenterade sig den 14 februari generalkrigskommissarien Heusner en ny källarmästare med namnet Egidius Sommer. Koch blev avsatt, värdshusets förråd övertaget, varvid bestämmelse utfärdades att utan kunglig befallning fick ingenting säljas eller bortföras. Härmed gjorde civilmyndigheten ett försök att förhindra fortsatt rekvisition av förråden av enskilda personer, vilket Wildenstein dittills så framgångsrikt lyckats med. Uppdraget att se till att bestämmelserna följdes lämnades till borgmästare Rechberg eftersom den nye källarmästaren återvände till sin sekreterarepost i Würzburg. Även om det statliga lagret nu var relativt skyddat mot obefogade tillgrepp så var borgarna fortfarande skyddslösa, ty överste Wildenstein fortsatte att driva in den resterande fastställda kontributionen och rekvirerade 27 fuder¹⁶⁾ vin från borgarna, vilket skulle säljas i Marktbreit.

Den 13 februari 1632 erhöles genom kanslern order om att insända en förteckning över hittillsvarande skatter. Nu skulle det anges hur mycket staden, varje borgare och andra boende hade använt för ransoner, brandskattning, inkvartering och förplägnad av soldater samt vidare vad som förlorats genom plundring. Även alla inlämnade rustningar och vapen skulle taxeras. Samtidigt befallde man att staden och länet skulle omgående sända 10 hästar till Bamberg, varvid även förteckningen skulle inlämnas.

De kejserliga trupperna återtog i början av mars staden Bamberg och innevånarna i Karlstadt fick nyheten att Wildenstein blivit tillfångatagen. Hans präst, sekreterare och kuskarna hade tillsammans med flera soldater kunnat fly till Karlstadt. Den 10 mars avgick de 10 hästarna samt förteckningen över skadorna i staden och länet till den svenske kanslern Faber i Schweinfurt. Slutsumman av förlusten genom plundring, skadegörelse och inkvartering belöpte sig till 93.720 floriner och 6 batzen¹⁷⁾.

Under tiden drog Tilly efter Bambergs intagande vidare längs Main. Kaptен Tristrand befallde då hela borgerskapet utan undantag att omedelbart återuppta skansarbetena i staden och dessa började den 16 mars. Utan tillstånd fick ingen lämna arbetet och gå in i staden. Middagsmålet skulle ätas på arbetsplatsen för att ingen tid skulle gå förlorad. I omkringliggande byar, särskilt i Stetten och Eussenheim, blev alla dagar hälften av barnen kommenderade till hjälp. Nervositeten hos svenskarna stegrades hela tiden. Kort därefter blev stadens råd befalld till rådhuset, där en order från konungen och fältmarskalken öppnats, vari hela borgerskapet på 3 eller 4 dagar skulle evakuera kringliggande byar då man inte var säker på deras lojalitet. Rådsherrarna skulle under tiden bege sig till källaren i rådhuset och förplägas från sina bostäder, varigenom de i praktiken fick stanna som gisslan. Stadens innevånare måste till sin skräck tillbringa natten i Mühlbach, Ludenbach eller Karlburg. Rådsherrarna fick vara i rådhuset under bevakning. Då Tristrand såg att alla fogade sig utan protester lät han rådsherrarna återvända till sina hus och gav tillåtelse för de evakuerade att återvända följande dag den 17 mars.

Snart inträffade nya händelser. Samma dag den 17 mars erhöles order genom den kunglige proviantmästaren Tyllius i Lohr att skaffa fram 5000 pund¹⁸⁾ bröd jämte havre och vin, eftersom Gustaf

Adolf den 19 mars skulle passera Karlstadt med sin "riksarmada" till Schweinfurt. I feberhaftig iver blev det kungliga logiet i värds-
huset iståndsatt och livsmedel för kungens privattaffel anskaffad. Strax därpå kom underrättelse att kungen hade ändrat sin marsch-
route. Tristrand och Wildenstein rekvirerade för egen räkning den
för kungen avsedda maten: raphöns, ägg, smör, grönsaker och
andra viktualier som man hade skaffat från Würzburg. Nu för-
svann allt i de okungliga magarna. Härens proviant fraktades till
Kitzingen. Den 21 mars bröt kaptenlöjtnant Limpach med 150
soldater upp från Karlstadt till Kitzingen, där kungen befann sig.
Tristrand och hans kompani kvarstannade i Karlstadt och fortsatte
med skansarbetena. Samtidigt beordrades soldater från Lohr och
Rothenfels som förstärkning till staden.

Eftersom det vid svenskarnas ankomst på hösten 1631 inte fanns
tillräckligt med förråd av vedbrand uppstod snart en kännbar brist
men de inkvarterade krävde hela tiden väl uppvärmda bostäder.
Transportvägen från Saalegrund, varifrån borgarna vanligtvis
erhöll sin ved, var osäker. Wildenstein hade därför befallt att man
skulle ta ved från Hagwald. Därifrån kom också trävirke till skans-
arbetena och staketet. Snart måste även omliggande skogar använ-
das och blev avsevärt skadade. Först sedan den av kungen utnämnde
vilt- och jägmästaren Wolf-Albrecht ingripit upphörde rovdriften,
då han den 4 april 1632 totalförbjöd borgarna vid hot om dryga
straff att skaffa ved.

Den 6 april blev kaptenen Kaspar Bauer von Arnstein insatt som
kyrkoherde i staden, eftersom den tidigare prästen Johannes Stapp
inte avhört sedan han flytt från staden. Samtidigt spred resande
köpmän rykten om flera segrar av de kejserliga trupperna men
någon ändring skedde icke i staden. Den 22 juli visade sig en stor
svensk här under rikskansler Oxenstierna framför staden och för-
lades i Baggerts och Lichtenau. Oxenstierna själv tog kvarter i
Judenschul, hans officerare pfalzgreven von Birkenfeld i Bauern-
hof, greven von Ysenburg-Büdingen i Mainharts hus vid Kübel-
markt och greve von Eerbach hos borgmästare Jörg Gerhard. Till
truppernas förplånad måste staden leverera 13633 pund¹⁹⁾ bröd,
20 st. nötboskap, 50 får, 21 fuder 4 eimer²⁰⁾ vin och 13 fuder²¹⁾ hö.
Det som ej gick åt samlades av proviantmästaren och lagrades i

staden under uppsikt av rådmannen Claus Sauer. Den 5 augusti an-
kom två fartyg med proviant och vin. Den 7 augusti sändes ytter-
ligare 2 hästar till Augsburg. Av de krävda 24 hästarna fanns inga
fler kvar.

Den militära koncentrationen vid Würzburg nådde sin höjdpunkt
den 8 augusti, då kung Gustaf Adolf drog förbi från Frankfurt med
10 vagnar, höga fruntimmer, fyra kornetryttare och två kompanier
fotfolk. Under tiden hade trupper från Weimar totalt utplundrat
Arnstein och omgivningen den 5, 6 och 7 augusti, varvid man inte
ens ryggade tillbaka för mord. Den 9 och 14 augusti skickades åter
en stor mängd bröd och vin, som var avsett för trupper förlagda i
Kitzingen. Efter förnyad förläggning i Rothenburg skulle länet och
staden Karlstadt på Oxenstiernas order sända alla kvarvarande
hästar och oxar dit. Den 15 augusti erhöles order att länet, Karlstadt
och Homburg/Wern varje dag skulle sända 300 arbetare för gräv-
ning vid befästningarna i Marienberg i Würzburg. Eftersom skans-
arbetena i Karlstadt måste fortsättas slapp borgarna ifrån arbetena
i Würzburg men måste den 16 augusti än en gång sända 3000²²⁾
bröd dit. Denna leverans utfördes av rådmannen Martin Precht.

Översättning från tyska: Olof P. Berg.

Anmärkningar

I översättningen har beteckningarna för mynt, vikter och mängder bibehållits. För att ge en uppfattning om värdet idag har jag utgått ifrån myntenheten i florin och räknat om värdet efter dagens guldpris. Som ledning kan följande måttuppgifter vara av intresse.

1 Florin var ett guldmynt med en ren vikt av 3,537 gram. Efter ett guldpris idag om ca Kr. 85:-/gram motsvarar det ca Kr. 280:- per styck.

1 Thaler var ett silvermynt som motsvarade $1 \frac{1}{3}$ florin, d. v. s. Kr. 336:-/styck.

1 Thaler bestod av 20 batzen.

1 Fuder användes som mått för vin och motsvarar 743,93 liter.

1 Fuder bestod av 12 eimer, 1 eimer var således ca 62 liter.

1 Fuder användes även som mängd för hö och torde då ha varit synonymt för ett lass.

1 Zentner betydde i Karlstadt ca 47,7 kg.

1 Pund motsvarade ca 477 gram.

Den penningssumma som befolkningen i Karlstadt tvingades att betala är i dagens värde avsevärt. Skadegörelsen och kostnaden för inkvartering m. m. bara i Karlstadt uppgår enligt detta beräkningssätt till mer än $26 \frac{1}{4}$ miljon kronor, en summa som åstadkommits på den korta tiden mellan 14 oktober 1631 till den 10 mars 1632.

Omräkning av summor och vikter m. m. till nuvarande motsvarighet:

1. Kr. 504.000:-
2. Kr. 16.800:-
3. Kr. 403.200:-
4. 954 kg.
5. 2.862 kg.
6. 4.160 kg.
- 7A. Kr. 100:-
- 7B. Kr. 76:-
8. Kr. 2.240:-
9. Kr. 2.240.000:-
10. 1.445.590 liter.
11. Kr. 420:- per 6 liter.
12. 954 kg.
13. 18.600 liter.
14. Kr. 336:- för 1,8 kg = Kr. 180:-/kg.
15. Kr. 280:- för 2,4 kg = Kr. 122:-/kg.
16. 19.780 liter.
17. Kr. 26.241.700:-
18. 2.385 kg.
19. 6.500 kg.
20. 15.600 liter.
21. 13 vagnslaster.
22. 1.430 kg.